

UDK 808.61/.62 -087:32

UDK 808.61/.62—087
Originalni znanstveni rad

Primljeno: 2. 12. 1986.

ključne riječi: nacionalna pripadnost,
dijalektologija, glasovni sustav, srpskohrvatski
dijalekt, Asim PECO, srpski jezik, hrvatski jezik,
Filološki fakultet, Beograd

ODRAZ NACIONALNIH PRIPADNOSTI U
NAŠEM GLASOVNOM SISTEMU

SAZETAK

Unutar srpskohrvatskog jezičnog područja jasno se ispoljavaju dijalektalne granice. Mada je, od ranije, odbačena teza po kojoj su pojedini dijalekti vezivani za određenu nacionalnost, činjenica je da je samo štokavski dijalekt zajednički, a čakavština i kajkavština ostale su baština isključivo hrvatskog naroda. Ovdje se ukazuje na unutar-dijalekatsko raslojavanje prvenstveno u Bosni i Hercegovini, i to u vokalizmu i konsonantizmu (refleksi *ě* zatvorenost ili otvorenost samoglasnika, fonem *jr*, zamjena sonata *m* na kraju višesložnih riječi i sl.). To raslojavanje pokazuje da su istorijske i društvene promjene (nacionalna i konfesionalna pripadnost) ostavljale vidljivih tragova na jeziku.

Jedna od bitnih odlika svih živih jezika jeste stalnost njihovih promjena. Nema ni jednoga perioda u istoriji bilo kojeg jezika za koji bi se moglo reći da ga karakteriše stacionarnost.¹ To je dobro poznato fonetičarima pogotovo onima koji pomoću tehničkih sredstava proučavaju naše glasove. Od ranije je poznato da ne postoje dvije generacije čiji bi glasovni sistem, a o toj jezičkoj osobini je ovdje riječ, bio u svim pojedinostima identičan. Ovom prilikom prisjećam se jednoga primjera koji je često navodio prof. G. Straka iz Strazbura — jedan od najistaknutijih živih fonetičara — za alzaški govor. On je, naime, u jednom alzaškom selu u govoru triju generacija (otac-sin-unuk) opazio trojake fonetske vrijednosti lične zamjenice 1. 1. sing: *ih-ih'-iš'*. Takvih primjera moglo bi se navesti iz svih jezika, pa i iz našeg. Činjenica je da su te promjene stalne i da zahvataju sve segmente govora. Prema tome, ako je tačno da se nikada ne možemo okupati u istoj vodi jedne rijeke, isto tako je tačno da nikada ne možemo čuti dva puta potpuno identičan jedan iskaz ili jednu rečenicu. Drugo je pitanje jesmo li mi uvijek svjesni tih razlika. Naime, tačno je i to, ma koliko te izmjene bile permanentne, da njihov intenzitet i opseg nisu isti. Ima, naime, promjena koje zahvataju čitav jezički sistem, ima ih koje su ograničene (regionalno, konfesionalno) ili, pak, nose svojevrsna sociološka obilježja. Svi ti procesi se mogu pratiti i u istoriji našega jezika.

Ako se osvrnemo na našu istorijsku fonetiku, tj. ako se njome malo pozabavimo, lako ćemo opaziti različite glasovne izmjene. Štaviše, mogli bismo govoriti o tri etape razvitka našega glasovnog sistema².

Prva etapa vezana je za južnoslovensku jezičku zajednicu kada dolazi do unutarnje diferencijacije u jezgru budućeg jezika Srba i Hrvata.

Druga etapa odnosi se na balkanski period razvitka govora štokavskog dijalekta i obuhvata vrijeme od dolaska naših predaka na Balkan do XV vijeka, tj. do dolaska Turaka u naše krajeve.

Treća etapa obuhvatila bi vrijeme od dolaska Turaka u naše krajeve i pojave islamizacije u jednom dijelu naše zemlje.

Svaka od tih etapa ima svojih obilježja i u glasovnom sistemu.

Prvu epohu karakteriše pojava dijalekata sh. jezika u krilu južnoslovenske jezičke zajednice³. O tome prof. Belić piše da je ta epoha trajala od V do VI vijeka kada je »obrazovano prvo jugoslovensko jezičko jedinstvo«, kada se kao značajne promjene u glasovnom sistemu javljaju: *t' < tj, d' < dj*; tj. dva se poluglasnika svode na jedan (sa fonetskim vrijednostima bližim vokalu prednjega reda *e*, tj. *ə̃* ili vokalu

[1] isp. A. Belić: »O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku.« Beograd, 1940., str. 553.

[2] Data periodizacija prilagođena je ovoj prilici i problemu koji nas ovdje interesuje. O periodizaciji sh. jezika isp. u »Južnoslov. filologu«, knj. XXIII, Beograd, 1958.

[3] v. A. Belić: »Periodizacija srpskohrvatskog jezika«, JF XXIII, 3.

zadnjeg reda *a* tj. *ða*; uopštava se —*ga* u zamjeničko-pridjevskoj promjeni, uopštava se —*mo* u 1. 1. plur. prezenta, gubi se —*t* iz 3. 1. sing. i plur. prezenta⁴. U tom se periodu, isto tako, javljaju sekvence: *st'*, *zd'* <*stj*, *zdj*, *skj*, *zgj* ... To znači da su u toj episi i te skupine doživjele jotovanje, a dalji razvitak tih skupina »stvar (je) pojedinih grupa slovenskih jezika i pojedinih slovenskih jezika«⁵. Bitno je da taj period daje obilježja sh. jezičkoj zajednici.

Druga etapa nudi, takođe, niz glasovnih promjena, ali sada i sa posebnim obilježjima. Drugačije rečeno, u prvom periodu balkanske epohe razvitka našega jezika izrazitije je diferenciranje u granicama jezika Srba i Hrvata upravo na osnovu rezultata glasovnih promjena koje su začete još u predbalkanskoj episi. Naime, *čakavski* i *kajkavski govori*, čije začetke opažamo u predbalkanskoj episi⁶ a koji su zauzeli zapadnije predjele Balkanskog poluostrva, imaju jedan put razvitka naslijeđenih glasova i glasovnih grupa, a *štokavski govori*, koji su zauzeli istočnije predjele Balkana, imaju drugi put razvitka tih glasova i glasovnih skupina. Tako u kajkavskim govorima *t' > č(č')*; u čakavskim se čuva vrijednost palatalnog ploziva *t'*; ali zato u oba ta dijalekta zvučni palatalizirani ploziv *d*, tj. *d'* gubi plozivnu komponentu i u konačnom rezultatu daje palatalni sonant *j*. Dakle, tu imamo *sveč'a*, *svět'a* i *meja*. U štokavskim govorima oba naslijeđena palatalna ploziva razvijaju konstriktivnu komponentu i u krajnjem rezultatu daju afrikate *ć* i *đ* (*svěća*, *međa*)⁷. Tu se, kao što vidimo, javljaju fonetske razlike koje će ostati do naših dana, a koje se često navode kao tipične diferencijalne razlike između naših osnovnih dijalekata. Te razlike bismo, takođe, mogli ovako iskazati: prva skupina rezultata svojstvena je samo govoru Hrvata, jer su i čakavci i kajkavci samo Hrvati. Drugi rezultati, pak, svojstveni su govorima i Srba i Hrvata, budući da su, i iskonski, štokavci bili i Srbi i Hrvati⁸.

Skupina sekvenci *st'*, *zd'*, naslijeđenih iz predbalkanske epohe, nije bila identična sudbini palatalnih ploziva *t'* i *d'*. U čakavskim i kajkavskim govorima imamo prema tim skupinama *šč/št'* i *žj* u čakavskom te *šč'*, *žj* u kajkavskom. U što-govorima evolucija tih skupina nije imala istu sudbinu. Istočni dio što-govora brže se oslobađa palatalnih komponenti i dobija sekvence *št < št'* i *žd < žd'* (*pustiti: pušten; mozak: moždani*)⁹. Zapadnji dio, koji je terenski bliži čakavskim govorima, sačuvao je do naših dana sekvence *šč* i *žd* (*pušćen, možđani*)¹⁰. Budući da šćakavština karakteriše zapadnije predjele štokavskog dijalekta, a ti

[4] op. cit.

[5] R. Bošković: »Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika«, Beograd, 1968, str. 16—17, 98.

[6] A. Belić, op. cit.

[7] R. Bošković, op. cit. str. 98.

[8] Podatak poznat još iz vremena Vuka i Iliraca kada se polemiziralo o odnosima narodnosne i dijalektske pripadnosti.

[9] isp. kod Stjepana Ivšića: »Slavenska poredbena gramatika«, Zagreb, 1970., str. 143—144.

[10] isp. kod mene: »Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne«, BHDZb. I, Sarajevo, 1976.

su predjeli u vrijeme dolaska naših predaka na Balkan bili nastanjeni isključivo hrvatskim življem, jasno je da je šćakavizam na našem tlu bio karakteristika govora Hrvata. Ni danas nema Srba šćakavaca.

Dodajmo ovome i činjenicu da su se u krilu tih dvaju naroda, Srba i Hrvata, u istorijskom razvitku pojavila još dva člana naše jezičke zajednice — Muslimani i Crnogorci — te da oni baštine u svom govoru one osobine koje su imali govori njihovih predaka. Zbog toga danas nema šćakavaca ni Crnogoraca, ali ih ima dosta među Muslimanima. Sve to može se lako pokazati i na dijahronom i na sinhronom presjeku razvitku našega jezika. Uz šćakavizam, svakako, idu i još neke značajke¹¹.

U periodu do dolaska Turaka u naše zemlje razvile su se i neke druge osobine — kako u glasovnom sistemu tako i u akcentuaciji i oblicima — koje se javljaju kao diferencijalne između štokavskih i čakavskih govora. Jedna od tih osobina vezana je za nejednake reflekske vokala jata (ž) u granicama štokavskog dijalekta.

Istočniji što-govori razvijaju otvoreniju komponentu, što daje samoglasnik prednjega reda *e* (mleko, mlekara). Zapadniji govori, pak, razvijaju zatvoreniju komponentu, što daje visoki samoglasnik, dakle, zatvoreni *i* (mliko, mlikara). Centralne oblasti razvijaju diftonške vrijednosti koje rezultiraju pojavom *ije* — *je* zavisno od kvantiteta sloga u kojem je bio prasl. vokal *e* (mlijeko, mljekara). Naravno, ni u jednoj od navedenih grupa refleksa *e* nisu potpuno ujednačeni. Odstupanja su znatna, i objašnjiva. Stoga ni danas među iskonskim ikavcima nema ni Srba ni Crnogoraca, kao što nema ni među iskonskim ekavcima (šćakavcima) Hrvata, pa ni Muslimana. Sa ijekavskim refleksima jata situacija je znatno komplikovanija. Činjenica je da među ijekavcima imamo i Srba i Hrvata i Crnogoraca i Muslimana. Današnje je stanje rezultat istorijskih prilika na tom dijelu naše jezičke teritorije. Treba istaknuti da zapadno od Neretve i Bosne nema iskonskih ijekavaca, kao što ni istočno od ovih rijeka nema iskonskih ikavaca. (Azbukovica tu čini zaseban problem.)

Treću epohu karakteriše period od XV do XVIII vijeka kada se, uglavnom, završava islamizacija — tamo gdje je ona uhvatila dublje korijene — koja uslovljava pojavu znatnih razlika u govoru dojučerašnje braće. Tačno je da osnovne govorne odlike ostaju iste: štokavska pripadnost uslovljena je teritorijalnom određenošću islamizacije, šćakavizam takođe spada u naslijeđene govorne odlike — a sa te dvije odrednice idu i sve druge glasovne osobine koje su karakterisale govore na područjima zahvaćenim islamizacijom. Islamizacija tu nije ništa mijenjala. Niti ja za to bilo uslova.

Ta će se izmjena u vjerskoj pripadnosti početi odražavati poslije XVI vijeka, to jest u promjenama koje su se dešavale u našem jeziku, pa i njegovom glasovnom sistemu, poslije islamizacije.

Prvo treba spomenuti sudbinu foneme *h*. Budući da se o tome problemu kod nas dosta pisalo¹², ja ću samo upozoriti na činjenicu

[11] v. u navedenom mom radu

da je taj konstriktiv sastavni dio glasovnog sistema Muslimana na našem jezičkom području. Istina, ako se izlamizacija vršila poslije XVIII vijeka, to jest poslije gubljenja foneme *h* iz našeg konsonantizma, ni govor tih Muslimana ne zna za taj glas (slučaj sa govorom Mrkovića u Crnoj Gori¹³ i govorom Drežnice u Hercegovini¹⁴). Sudbina foneme *h* dakle, u većini štokavskih govora čvrsto je povezana sa nacionalnom pripadnošću govornika: Muslimani redovito čuvaju taj konstriktiv u svom fonetskom sistemu; Srbi, Hrvati i Crnogorci, sa malim izuzecima, taj glas gube ili ga zamjenjuju nekim drugim glasom, zavisno od pozicije u riječi i govornog tipa o kojem je riječ.

U užim govornim zonama naći će se i drugih osobina koje mogu imati diferencijalni karakter među pripadnicima različitih nacija u granicama srpskohrvatskog jezika. Ja ću ovdje upozoriti na tri takva slučaja.

(1) U istočnoj Hercegovini, čiji govor čini osnovicu našega standardnog jezika, malo je razlika između govora Srba i Muslimana: tu je klasična ijekavština sa svim prozodijskim odlikama Vuk-Daničićevog akcenatskog obrasca. Ipak, nađe se poneka osobina koja može biti svojstvena samo govoru jedne nacionalnosti. Među tim rijetkim osobinama, koje imaju diferencijalni karakter uzrokovan nacionalnom pripadnošću govornika, jest i sudbina sekvence *jr* u riječima orijentalnog porijekla, a i u domaćim riječima. Muslimani, naime, čuvaju izvornu skupinu *jr* u primjerima tipa: *Bajram, bajrak*. U govoru Srba, a to prihvata i naš standard, provedena je u toj skupini metateza *rj* (*Barjam, barjak*). Naravno, oni čuvaju tu skupinu i u domaćim riječima u primjerima sa starijom sekvencom *re* (*gorje, gorjeti, gorjela, Korjenici*). U govoru Muslimana ta skupina doživljava metatezu, pa imamo *jr* (*gojre, gojreti, gojrele, Kojrenici*)¹⁵. Jasni su i uzročnici toj pojavi. Muslimani su, naime, prema stranom fonetskom obrascu, koji su oni prihvatili u neizmijenjenom poretku, saobrazili i sekvencu *rje* < *rě* u domaćim riječima, a kod Srba je domaći obrazac bio presudan i za stranu sekvencu.

(2) Drugi je primjer iz zapadne Hercegovine gdje su Hrvati i Muslimani ikavci-štakavci. Srbi su, tamo gdje ih ima, ijekavci-štakavci. Jasno je i zašto je to tako. Hrvati i Muslimani su u tim predjelima starinci. Srbi i u tim krajevima kao i u zapadnoj Bosni, potječu iz predjela istočno od Neretve (isp. o tome M. Dešić: »Zapadnobosanski ijekavski govori«, SDZb. XXI, Beograd 1976, str. 14—26). Ali i među ikavcima-štakavcima te zone ima razlika. I ne

[12] isp. i o tome u navedenom mom radu

[13] v. Luka Vujović: »Mrkovički dijalekat«, SDZb. XVIII, Beograd, 1969., str. 162—171.

[14] v. M. Okuka: »Glas *h* u govoru Muslimana Drežnice«, Književnost i jezik, 2. 1982., str. 101—103.

[15] v. kod mene: »Govor istočne Hercegovine«, SDZb XVI, Beograd, 1964., str. 101.

samo u izgovoru fonema *h* i *f*. Muslimani te zone, a to su mjesta Ljubuški i Vitina, nemaju iskristalisane artikulacione diskriminate među našim afrikatama. Preovlađuje izgovor afrikata *č* i *đ*. Govor Hrvata se u tome ne razlikuje od standarda. Muslimani nemaju jasno iskristalisane ni vrijednosti fonema *lj*, *nj*, ni vrijednosti fonema *j* i *n*. Prvi par često se supstituiše drugim. Ni ta osobina nije svojstvena govoru Hrvata zapadne Hercegovine. S druge strane, govor Hrvata u nekim slučajevima zna za debilabijalizaciju sonanta *m* na kraju riječi (*znan*, *rukon*). Ta osobina nije zahvatila govor Muslimana zapadnohercegovačke zone. I tu su jasni uzročnici, a i oni se zasnivaju na nacionalnoj pripadnosti govornika¹⁶.

(3) Kao treći primjer navodimo ikavsko-šćakavsku zonu zapadne Bosne. (Istina, tu ima i ijekavaca-štakavaca, ali to nas ovdje ne interesuje. Ovdje su, iskonski, samo Srbi ijekavci-štakavci.) Osim osobina koje su zajedničke Muslimanima i Hrvatima te zone ima čitav niz osobina svojstvenih samo pripadnicima jedne nacionalnosti¹⁷. (I ovaj put zanemarujemo sudbinu fonema *h* i *f* jer je to, kako je ovdje već rečeno za fonemu *h*, osobina koja ima opšti srpskohrvatski karakter.) U govoru Hrvata zapadne Bosne česta je pojava debilabijalizacije foneme *m* na kraju riječi (kao i u zapadnoj Hercegovini). Govor Muslimana ne zna za tu pojavu. U govoru Hrvata te zone nailazimo i na zatvaranja samoglasnika *o* u skupini sa nazalom (*un*, *una*). Ni ta osobina nije svojstvena govoru Muslimana te zone. I ovaj put su uzročnici tim pojavama ranije objašnjeni, ali je činjenica da su i te osobine među onima koje imaju diferencijalni karakter sa nacionalnim obilježjem¹⁸.

Ako bismo, na kraju, željeli odgovoriti na pitanje otkuda te i takve razlike u jednom govoru, odgovor bi se zasnivao na podacima koje nam nudi sociolingvistika. Raslojavanja u granicama jednoga govora mogu biti raznovrsna, a njihovi uzročnici heterogeni. U našem je slučaju religija bila presudna za razvitak nekih govornih posebnosti. To naročito vrijedi za veće govorne skupine. Manje govorne cjeline teže odolijevaju govoru većine. Takvi primjeri nisu nepoznati ni našim jezičkim prilikama (up. pojavu Srba ikavaca u nekim predjelima zapadne Bosne, npr. Duvno¹⁹, ili pojavu nerazlikovanja dvaju afrikatskih parova u govoru Srba Mostara²⁰, Sarajeva i sl.). Nije isključeno da će

[16] isp. o tome kod mene: »Jedna dijalekatska paralela«, JF, XL.

[17] BHDZb. I.

[18] Opširniji spisak razlika između govora Hrvata i Muslimana u toj zoni dao sam u radu: »Govor Spahića i Dobrenice u svjetlosti Upitnika za BH. dijalektološki atlas«, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 10, Sarajevo, 1983., str. 109—118.

[19] Svetozar Marković: »Jezik Ivana Ančića« (bosanskog pisca XVII veka), SDZb. XIII. Beograd, 1958., str. 43.

[20] Moje bilješke, a v. i M. Milas: »Današnji mostarski dijalekat«, Rad JAZiU, knj. 153 za Muslimane i Hrvate; i J. Vuković: »Karakteristične osobine mostarskog govora«, Mostar i Hercegovina, 1937., str. 92, za govor pravoslavnih, tj. Srba.

vrijeme koje dolazi, a zahvaljujući svim okolnostima koje prate odgoj mlađih generacija, i ovdje učiniti korjenite izmjene. Neke od navedenih osobina, nacionalno diferencijalnih, svakao će nestati. Pri tome će primarnu važnost imati naš jezički standard, ali ne tako brzo i ne za sve navedene osobine, kao uostalom ni za mnoge druge značajke sa izrazitim dijalektatskim obilježjem²¹.

Asim PECO

The Faculty of Philology, Beograd

*The Reflection of Nationality on Serbo-croatian
Pronunciation*

SUMMARY

Dialectical boundaries are clearly delineated within the serbo-croatian linguistic area. Although the idea according to which individual dialects would refer to individual nationality has long been discarded the fact remains that only the štokavian dialect is common to us in Yugoslavia while the čakavian and the kaikavian dialects constitute the exclusive heritage of the Croatian people. The paper points to a differentiation within the dialect (especially in Bosnia and Hercegovina) as far as its vocalism and consonantism are concerned (the reflex of ě, open and closed vowels, the phoneme h, the group jr, the substitution of the sonat m at the end of a polysyllabic word etc). This differentiation shows that historical and social changes (in nationality and religion) have clearly marked our language.

[21] Mene je ovdje interesovao problem razlika u govoru koje su posljedica razlika u nacionalnoj pripadnosti govornika. Zbog toga sam tu zanemario činjenicu da u granicama jednoga govora postoji veća ujednačenost govornih osobina između pripadnika različitih nacija nego između pripadnika iste nacije u dva različita govorna tipa.